

In Goede Staat

Norbert De Batselier, naast Tobback boegbeeld van de SP, timmerde aan de weg met het Sienjaar en het Mest Actie Plan (MAP). In het denkwerk over het moderniseren van de SP loopt hij voorop nu Frank Vandenbroucke noodgedwongen uit de schijnwerpers is getreden. De Batselier geldt als een "doctrinair". Dat poogt hij waar te maken met behulp van publikaties die de debatten moeten gaande houden en de SP uit de verstarring of de sclerose halen. Een recent produkt van die publicatiedrang is "In Goede Staat", een boek over de institutionele hervormingen van de welvaartsstaat in het verlengde van de federalisering van de Belgische eenheidsstaat.

De Batselier stelt in dit nieuwe boek onomwonden — en ook weer niet voor het eerst — dat hij de welvaartsstaat niet wil opdelen. Deze principe-uitspraak wil De Batselier echter graag afzwakken ten aanzien van de zogenaamde "aanvullende inkomens" (kindergeld, ziektekosten), dit met de toevoeging dat een regionalisering daarvan ook de doelmatigheid ten goede kan komen omdat het gezinsbeleid, de gezondheidszorg en het onderwijs al gewestelijke materies zijn geworden. De Batselier keert zich pertinent tegen de idee om dan ook maar het beleid ten aanzien van de vervangingsinkomens te decentraliseren. Zijn argument is dat die vastgekoppeld zijn aan het inkomensbeleid. Dat moet federaal blijven. De Batselier wil dat het egoïsme geen kans krijgt en dat dus de solidariteitsmechanismen als van ouds moeten blijven functioneren.

Dat zijn allemaal straffe uitspraken. Er is ook nog de logica van een verdere opdeling van België in twee onafhankelijke staten, dit volgens het confederaal model. De Batselier kan niet ontkennen dat een dergelijke evolutie mogelijk is, maar hij wijst dat model af omwille van

socialistische motieven: het verbreekt de solidariteit tussen allen. De noodzakelijke Europese solidariteit kan evenwel in de plaats treden van de Belgische dwangbuis en daar is De Batselier erg voor. Maar hij wil tot dan de grondslagen van de Belgische welvaartsstaat met haar vervangingsinkomens federaal houden, zonder evenwel aan te duiden hoe de Europese solidariteit ooit de Belgische solidariteit naadloos kan overnemen.

Met zijn standpunten over een eventuele regionalisering van het kindergeld en de ziektekosten poogt De Batselier het debat in zijn eigen partij op een meer "Vlaams" spoor te zetten. Dit met het argument dat de SP te veel de Vlaamse politieke agenda laat bepalen door rechts. Uitgaven regionaliseren is simpel. Maar dan moeten ook de inkomsten consequent worden geregionaliseerd. Dat leidt dan zowel in de praktijk als in de theorie tot een splitsing op nationaal niveau. Dat erkent De Batselier grif. Doch hij wijst er ook op dat het nog altijd de Belgische staat is die de meeste inkomsten heeft en die dan weer doorschuift.

Om zich op zijn Vlaamse flank in te dekken heeft De Batselier nogal de nadruk willen leggen op de historisch Vlaamse wortels van de SP. Daar gaat het eerste hoofdstuk over. Volgens de auteur hebben de Vlaamse socialisten al vanaf het begin een Vlaamse invulling gegeven aan hun sociale strijd. Dat is een apert voorbeeld van zelfoverschatting. De Vlaamse socialistische leiders, enkele uitzonderingen niet te na gesproken (vooral Antwerpenaren afkomstig uit de Frontpartij), hebben echter nooit luidruchtig de Vlaamse trom geroerd. In de Belgische socialistische arbeidersbeweging was er nooit doctrinaire belangstelling voor het nationaliteitsvraagstuk. Het niveau mocht dat van de biefstukken nooit overstijgen.

Storend is dat De Batselier overal "socialistische" kreten plaatst zonder die te funderen. "Ik als socialist" is een mooi credo, doch de fundering ervan is niet in een theoretische visie op de welvaartsstaat gegoten. Recente literatuur over de welvaartsstaat heeft De Batselier niet doorgenomen. Er zit wel veel techno-koek in het boek van experts, geen theorie. Hoe de welvaartsstaat nu samenhangt met de economische politiek is een goed bewaard geheim. De Batselier weet ook wel dat de fundamenteën van de welvaartsstaat ondergraven worden door een kruipende afbrokkeling van de solidariteit tussen de sociale klassen ("individualisering"). Een eventuele overschakeling naar andere financieringsbronnen en uitkeringsmodaliteiten van de welvaartsstaat past in het straatje van de hogere inkomensgroepen en beter opgeleide generatiecohorten. Door de numerieke vermindering van de arbeidersklasse in de "Fordistische" bedrijven staat die solidariteit met universele regelingen voor alle loontrekkers op de tocht. Hervormingsvoorstellen voor de sociale zekerheid gebaseerd op een eventuele fiscalisering en/of kapitalisering als financieringsbron van de vervangingsinkomens passen ook in dat stramien.

Wat houden we tenslotte over aan dit politieke boek? Voor de confederalisten zijn de standpunten van De Batselier ouderwets en onvoldoende. Voor lieden als Jef Sleetx gaan ze veel te ver omdat ze raken aan een aantal solidaire mechanismen (ziektelasten, kindergeld). Voor de SP als geheel komen ze echter op tijd om de partij een Vlaamse bocht te laten nemen. Bij de komende debatten in de SP over de sociale zekerheid zal De Batselier derhalve een belangrijke scharnierrol spelen.

Doch wat als er zich binnenkort een confederalistische dijkdoorbraak manifesteert? Dan zou deze verdedigingslinie die De Batselier voorstelt, wel eens kunnen worden opgeblazen, omdat de SP dan alleen zal staan met een beperkte regionalisering van de welvaartsstaat. Het armlastige Wallonië zal dan worden gedumpt in een eigen deelstaat die voor alle sociale uitgaven verantwoordelijk zal worden zonder transfers vanuit Vlaanderen. De VLD en een deel van de CVP wil dat graag uitvoeren met de hulp van de VU en zeker het Vlaams Blok. De SP zal alleen Agalev als bondgenoot vinden. Over deze brandende kwestie zwijgt De Batselier in alle talen. Dat is jammer, want politiek bedrijven is zijn vak en dat is meer dan met het opgeheven vingertje een aantal grenzen trekken waar De

Batselier "als socialist" niet overheen wil gaan.

André Mommen

Norbert De Batselier, *In Goede Staat. Een vooruitstrevende visie op institutionele hervormingen*, Brussel: VUBPRESS, 1998, 205 blz.

Afscheid van het laatste dubbelparlement

Wie had gedacht dat de laatste tijd de politieke wetenschappers zich alleen nog maar in lichtvoetige publicaties tot het publiek durven richten, die heeft het aardig mis. De Leuvense politieke wetenschappers W. Dewachter, I. Thomas en S. Depauw hebben met hun studie over het parlementarisme niet aan die mode willen meedoen. In de studie "Afscheid van het laatste dubbelparlement" laten zij immers hun licht schijnen op het functioneren van de Belgische parlementen voor de laatste institutionele hervorming en hebben zij daarbij met de stofkam de kwantificeerbare inzet van de parlementsleden objectief in kaart gebracht. Dat is een meetwerk tot in het detail geworden, met de nodige grafieken.

Dewachter geeft in een inleidend hoofdstuk de voorzet: zijn stelling is dat de huidige parlementen in niets meer te vergelijken zijn met die van uit de negentiende eeuw. Vandaag zijn de politieke partijen de baas, met op kop de partijvoorzitters. In de parlementen heerst de fractiediscipline en is de wil van de meerderheid wet. Letterlijk en figuurlijk, want parlementsleden uit de oppositie mogen hoog of laag springen, ze maken met hun wetsvoorstellen in de regel geen enkele kans. Kortom, we leven in een "particratie" die de rol van de parlementsleden heeft herleid tot het op bevel indrukken van de stemknop.

Deze stelling is al gedurende vele decennia in de politicologische literatuur uitvoerig uitgemolken, doch hier gelukkig in een synthese verwerkt. Dewachter brengt dus weinig nieuws. Men had die "randverschuiving" van de parlementen ook kunnen illustreren met het gegeven dat een vertegenwoordigende democratie niet zonder politieke partijen kan en dat de partijen nodig waren om in elk geval de macht van de vorsten aan banden te leggen of zelfs geheel uit te schakelen.

In de andere hoofdstukken van het boek wordt ingegaan op het functioneren van de parlementsleden zelf. Uiteraard is het boeiend te

weten welke patronen hierin per partij te herkennen zijn en welke parlementsleden actief of passief waren. In de regel zijn de oppositiepartijen in het parlement uiterst actief. Ze moeten immers de regering het vuur aan de schenen leggen. Dat doen ze door middel van een spervuur van steeds meer redevoeringen, vragen en interpellaties. Vooral de PRL-politici bleken met de ere-palm van uiterst actieve parlementsleden te gaan lopen. Of dat komt door hun talent zeggen de onderzoekers niet. Parlementsleden van kleine oppositiepartijen zijn ook meer dan gemiddeld actief. Dat komt omdat dezelfde werklast terecht komt op minder mensen. Er is uiteraard ook het grote woud van de "back-benchers" die hun mond niet of zelden (mogen) opendoen. Die "zetel-bezitters" zijn talrijk in de grote partijen. In de meerderheidsfracties wordt veel gezwegen.

Al deze bevindingen gedaan door I. Thomas zijn indrukwekkend, maar na enig nadenken ook weer te herleiden tot de regels van het systeem. Immers, wie de macht heeft zal zich onthouden van verbaal vuurwerk in parlementen die uiteindelijk toch geen macht hebben.

In dit boek staan ook hoofdstukken die men met minder interesse zal naslaan. Ze illustreren evenwel telkens weer hoe de macht van het parlement via politieke mechanismen werd uitgehold omdat de politieke partijen als machtsmachines de parlementsleden volledig in hun macht hebben. Uiteraard zijn er nog andere machten. Die vertegenwoordigen de sociaal-economische en de financiële machten die zich naast regering en parlement hebben gevestigd en daarin een rol spelen. Wanneer men nu als de Leuvense politicologen te werk gaat, dan vallen die andere machten hier buiten de analyse van de werking van het parlement. Interessant zou zijn na te gaan in welke mate bepaalde parlementsleden zuilorganisaties of bedrijfslobby's vertegenwoordigen en over dat "specialisme" bij voorkeur het woord nemen. Zo was PRL-er Paul Hatry, blijkens de meetmethode van Thomas, in de oude parlementen de actiefste politicus. Wat moet deze parlementaire kampioen een lange adem hebben, denkt men dan onwillekeurig. Maar we vernemen niet dat Hatry tevens de woordvoerder van de Belgische Petroleum Federatie is. Heeft die petroleumgeur soms iets te maken met de inhoud van zijn interventies? Kortom, over de inhoud van de parlementaire interventies rept deze studie niet.

Tenslotte: hoe nauwkeurig en zorgvuldig worden dit soort wetenschappelijke turven

geschreven? Niemand zal het vele rekenwerk willen overdoen. Dat zal wel kloppen. De politieke wetenschappers zullen gelukkig zijn met het vele verzamelde empirische materiaal. De politici zullen dit boek nakijken om te zien hoe zijzelf het eraf brachten en op welke afstand ze van wonderkind Hatry zijn gestrand. Jaak Gabriëls bij voorbeeld zal dan niet alleen zien dat hij als parlementslid slechts een zeer matige middenmoter is, maar ook dat hij blijkens deze studie de VU heeft verlaten voor de CVP.

André Mommen

Wilfried Dewachter, Inge Thomas en Sam Depauw, Afscheid van het laatste dubbelparlement, Leuven/Amersfoort: Acco, 1997, 256 p.

België is tot kunstwerk uitgeroepen!

Er is de laatste jaren een groeiende belangstelling gewekt voor het woonbeleid door de vele negatieve berichten over verval en verloedering, onveiligheid en racisme, sociale achterstelling en leegloop. De laatste berichten uit de beschaafde samenleving geven melding van Belgische bidonvilles die door Vlaamse Ministers worden bestreden door ze met de grond gelijk te maken. Terwijl er decennia lang op sociaal-demografisch oogpunt te weinig overheidsinspanningen zijn geweest om een fatsoenlijk huisvestingsbeleid te voeren, ontstonden bij de problematische groepen van onze samenleving eigen vormen van gemarginaliseerd wonen. Pascal De Decker zoekt in het boek Het woonbeleid in Vlaanderen op een tweesprong niet de oorzaak in het gebrek aan continuïteit, versnippering van middelen over vele actoren en nog meer projecten, en een onvolledige financiering van het stedelijk beleid van de afgelopen 20 jaar. Hij voert wel met veel statistisch materiaal en een portie socio-talk het bewijs aan dat er in Vlaanderen onvoldoende woningen zijn die betaalbaar zijn en voor de kwaliteit van leven kunnen zorgen. Zijn conclusies zijn samen te vatten in enkele zinnen. Het verwerven van een eigen woning blijkt maar mogelijk bij tweeverdienerschap binnen het gezin. Vooral alleenstaanden, éénoudergezinnen, bejaarden en jongeren blijken het slachtoffer van het planologisch wanbeleid van de voorbije jaren. De structurele inspanningen waarover Vlaams Minister van Binnenlandse aangelegenheden, stedelijk beleid en huisvesting Leo Peeters het in zijn Huisvestingsbeleid heeft, bieden de oplossing

voor het woonprobleem. Een intensieve bouw van nieuwe woningen moet zorgen voor een sterk verloop op de private huurmarkt, zodat lagere inkomensgezinnen geleidelijk doorstromen naar de vrijgekomen woningen van betere kwaliteit. De minister, of moet ik zeggen De Decker, meent daarom dat er 400.000 nieuwe woongelegenheden moeten worden gebouwd en 300.000 woningen moeten worden vernieuwd. De Decker, ghost-writer en kabinetsmedewerker van Leo Peeters, herhaalt in dit boek de beleidsbrief van de minister nog eens in het veelvoud en benadrukt dat de lagere inkomensgroepen, zoals de basisopties in het regeerprogramma van 1995 ons reeds weten te vertellen, de expliciete doelgroep moeten vormen in het huisvestingsbeleid.

Er worden naar mijn gevoelen in het boek en dus ook in het regeerprogramma te weinig accenten gelegd op de thema's: ordening, duurzaamheid, leefbaarheid en vooral fraaiheid. Ik zie nergens een tegemoetkoming aan de bekommernis van de stedenbouwkundigen en architecten, die al decennia lang klagen dat er in de binnenstedelijke ruimte nog steeds te weinig aantrekkelijke woonconcepten worden opgetrokken. Wel is het zo dat leefbaarheid van de stad altijd dient te primeren boven vormenspielerei. Maar tot nu toe leven de Belgen in "bouwblokken". België is door Marcel Broodtaerts niet zomaar toevallig tot kunstwerk uitgeroepen.

Ondanks alle nuttige informatie die het boek van De Decker ons biedt, wordt op geen enkele manier rekening gehouden met de geringe visualisering in kaartbeelden en tabellen, die niet in staat zijn om de beleidsalternatieven ruimtelijk te concretiseren. Heel wat principes vereisen namelijk een gebiedsgerichte vertaling op een lager niveau. Het huisvestingsbeleid, dat de facto deel uitmaakt van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV), erkent indirect dat er in het ruimtelijk beleid in het algemeen en het woonbeleid specifiek voor de gemeenten een belangrijke rol is weggelegd, maar ze biedt geen uitvoeringsgerichte maatregelen aan. Men is er nu wel over eens dat een fysieke rehabilitatie van de hoofdstedelijke arrondissementen noodzakelijk is. Dat de desindustrialisering, de suburbanisering van grote delen van onze steden en een niet daaraan aangepast huisvestingsbeleid heeft geleid tot de fysieke verwaarlozing van de buurten, is ook duidelijk. Maar waar blijft het efficiënte bestuursplan? De Vlaamse Overheid en de provincies zullen uiteraard bepaalde taken

opdragen aan de gemeenten en die zullen op hun beurt het voorliggende huisvestings-ontwerp onderwerpen aan een klassiek openbaar onderzoek. Maar het is nog steeds niet duidelijk hoe de uitvoering van die taken zal worden bewaakt en eventueel afgedwongen.

Ordening in bestuurlijke, ruimtelijke maar ook juridische zin is essentieel om een goed leefklimaat te handhaven. De Belgische overheid zal daarom de komende decennia meer moeten doen dan alleen de volkshuisvesting op verschillende manieren financieel steunen. Men tracht het wonen betaalbaar te houden door sterk op de wooncorporaties te steunen die verzelfstandigd zijn en geen woonoogmerk hebben. Maar daarnaast zal men ook het eigen woningbezit moeten bevorderen. In tegenstelling tot Nederland bespaart men in België niet op woningen en andere gebouwen, maar wil men er bij bouwen.

Men wil enerzijds vanuit het RSV de sociale verdringing bestrijden door vanuit gewestelijk niveau het beleid te coördineren. Terwijl men anderzijds de op gemeentelijk niveau gesitueerde sociale-huisvestingsmaatschappijen en OCMW's de concrete invulling van het woonbeleid laat uitvoeren. De vraag is natuurlijk waar het evenwicht ligt tussen de efficiëntie van de bovenlokale politieke besluitvorming en de realistische inschatting van het feitelijke stedelijk beleid. Dat de verfraaiing van onze steden opnieuw vooraan moet staan, uit respect voor het patrimonium, lijkt me nogal evident. Ook de netheid moet vooraan staan, maar dan uit respect voor de leefomgeving. De Decker lijkt beide prioriteiten in één en hetzelfde beleid te kunnen inpassen terwijl hij aan de ene kant met een RSV (Minister Baldewijns) zit en aan de andere kant een huisvestingsbeleid (Leo Peeters). Deze twee domeinen zijn echter van een verschillende orde. Een programma voor vernieuwbouw en wijkrenovatie, de renovatie van sociale woningen van eigen patrimonium als verworven woningen en de verfraaiing zijn een zaak van sociaal estheticisme van stad en wijk. Kortdate maatregelen tegen armzalige woonsituaties en projecten voor leefbare en nette steden behoren tot het ethisch discours. Beide domeinen zijn uiteraard samen te brengen onder het concept "kwaliteit van het leven", maar vragen elk om een apart maar complementair beleidsplan. Het RSV en het stedelijk beleid lijken elkaar niet echt aan te vullen maar overlappen elkaar wanneer het over de kwaliteit van het leven gaat en bevatten

hiaten wanneer het over de verfraaiing van de steden gaat. Het woonbeleid is een gewestelijke materie, evenals het RSV. Het lijkt volstrekt onaanvaardbaar voor de gemeenten dat bijvoorbeeld de mogelijke financiële gevolgen van de opgedragen taken, zoals planschadevergoedingen, volledig te hunnen laste zouden vallen.

Vlaanderen heeft in dergelijke mate nood aan een ruimtelijk structuurplan dat alleen al het louter bestaan van een ontwerp van een ruimtelijk structuurplan een bijzonder goede zaak is. Meteen wordt er een referentiekader voor de ruimtelijke ordening in Vlaanderen aangereikt waarop de overheid, de bedrijven en de burgers zich de komende jaren kunnen oriënteren. Maar alleen cijfers zijn geen garantie voor een kwalitatief goed beleid. De strategie om de ruimtelijke ontwikkeling daadwerkelijk te sturen blijft vaak vaag. Het abstracte karakter van het plan blijkt tot op zekere hoogte onvermijdelijk, waardoor het de beleidmakers wat boven het hoofd groeit. Ook vrees ik dat de verplichting tot politieke haalbaarheid het RSV en het woonbeleid nog sterk zal beïnvloeden. In dat opzicht lijken alle goede bedoelingen van de vorige legislaturen omtrent die materie niet veel te verschillen met het huidige "legislatuuroverschrijdende" woonplan. Er is hoogstens een trendwijziging merkbaar maar zeker geen trendbreuk.

Het boek *Het woonbeleid in Vlaanderen* op een tweesprong is het typische product van een socioloog-ambtenaar. Vaak ideaaltypisch en cijfermatig. Zelden revolutionair naar inhoud en teveel planprocesmatig naar z'n vorm. Het boek is een dossier dat soms té rationeel is opgebouwd. Wil je een boek lezen dat de stad in zijn geografische, economische, sociale en politieke context plaatst en een analyse biedt van concrete voorbeelden van wijkontwikkeling, woonbeleid en ruimtelijke ordening, dan raad ik de lezer eerder het boek *In de ban van stad en wijk* aan onder de redactie van Pascal De Decker en Bernard Hubeau. Hierin worden meer beschouwingen gegeven en ervaringen gebundeld over stedelijke problemen, stedelijk beleid, wijkontwikkeling en stedelijk wonen. De auteurs hier zijn onder andere Eric Corijn, Hubeau, De Decker, Albert Martens en Stefan Nieuwinckel.

Frederik Haentjens

Pascal De Decker en Leo Peeters, 1997, Het woonbeleid in Vlaanderen op een tweesprong, Berchem: EPO, 159 blz.

Pascal De Decker, Bernard Hubeau en Stefan Nieuwinckel (red.), 1996, In de ban van stad en wijk, Berchem: EPO, 268 blz.

Het moeilijke ontmoeten

"De postmoderne nomade is een verlaten en desolate persoon, gedesimaliseerd, eerder dan bevrijd van sociale druk" (p.106). Dat is één van de kernzinnen van dit boek, doordenkers, die de lezer nog lang na de laatste pagina in de greep houden.

Raes is geen moraalridder en al evenmin een moraalfilosoof die de fragmentatie en de zinloosheid van ons bestaan aanklaagt. Anders dan de meeste van zijn postmoderne collega's analyseert hij welke normen, waarden en vooral omgangsvormen uit het verleden positief konden bijdragen tot het intermenselijke ontmoeten.

Zonder dit ontmoeten, zonder wederkerigheid, zonder wederzijdse uitwisseling is er immers geen democratie mogelijk. Dat "ontmoeten" wordt nochtans bemoeilijkt door het ontmoeten, door het feit dat in onze hedendaagse cultuur niets meer "moet". Daarom pleit Raes voor een herwaardering van de openbare ruimte waarin anonieme individuen via bepaalde gedragvormen toch zinvol met elkaar kunnen omgaan en zich veiliger voelen dan in een cultuur waarin permissiviteit de plaats heeft ingenomen van tolerantie en verantwoordelijkheid. Wanneer al het politieke en openbare gereduceerd wordt tot het persoonlijke, dragen mensen geen zorg meer voor elkaar en is de vrije ruimte een onveilige nomadenruimte geworden. Vandaar de roep naar "communitaristische antwoorden" en een herleving van burgerschapzin in enge betekenis (mijn dorp), zodat Raes zich de vraag stelt of deze ontwikkeling voldoende garanties biedt voor pluralisme en verdraagzaamheid in de samenleving. Wanneer bepaalde wijken zichzelf afschermen met burgerwachten tegen vreemden, indringers, migranten, is de vraag van Raes heel terecht.

We worden gedesimaliseerd omdat we bepaalde traditionele gedragingen hebben afgewezen en vergeten dat sommige rituelen precies het onderlinge contact tussen vreemden vorm en zin geven. Door al het openbare naar het persoonlijke te verwijzen, worden vele maatschappelijke problemen ook onbespreekbaar en onoplosbaar. Wanneer de auto onze straten in alle vrijheid terroriseert, is er geen ruimte meer voor mensen.

Bovendien heeft het afwijzen van bepaalde

gedragscodes nefaste effecten op ons meest intieme leven, onze seksualiteit, ons gezin. Wanneer een vrouw een man ontmoet en er geen seks-rituelen meer zijn, is dit eerder een verarming dan een verrijking. Zo wordt seks (met een glimlach naar Erica Jong) het "ritelose nummer". Dit blijkt reeds uit onze danspraktijken: we dansen niet meer met elkaar, maar alleen. Die codes hoeven geen morele betekenis te hebben; ze faciliteren het ontmoeten.

Precies dit laatste punt komt ook aan bod in een Amerikaans boek dat pas is verschenen, Naomi Wolf's "Verwarrende tijden: de ontluikende seksualiteit van meisjes in het tijdperk van de pil" (Forum, Amsterdam, 1997). Daarin zegt Wolf dat vrijheid nog niet noodzakelijk leidt tot bevrijding, en al evenmin tot volwaardige seksuele identiteit. Je wordt geen vrouw via seks. Nochtans wordt geslachtsgemeenschap de laatste decennia als de belangrijkste overgangsrute voor vrouwen gezien en lijkt er nog weinig plaats voor andere vormen van erotisch gedrag zoals "petting". Wolf citeert een conservatief joods pedagoog: "Een van de tragedies van onze cultuur is dat er zoveel petting plaatsgrijpt voor het huwelijk en zo weinig erna" (Wolf, p. 196).

En nu, zou Koen Raes zeggen, is zelfs die petting voor het huwelijk grotendeels verdwenen. De jongeren leven in een cultuur van onzekerheden. Jongeren en ouderen hebben trouwens gelijklopende belangen: ze zijn kwetsbaar en afhankelijk, krijgen voldoende verzorging en vaak te weinig zorg.

Raes pleit helemaal niet voor een terugkeer naar traditionele gezinsvormen, integendeel. Een gezin met gelijkwaardige, niet-hiërarchische man-vrouw en ouders-kind relatie is voor hem een vanzelfsprekend uitgangspunt. Wel wijst hij op het moeilijke ontmoeten binnen de gezinnen door gebrek aan algemene kaders, normen, codes. Vrijheid, gelijkheid en respect mogen geen aanleiding zijn om rolconflicten eerder te ontvluchten dan op te lossen. Een relatie is meer dan een contractuele verbintenis; er moet ruimte worden gemaakt voor een ethiek van de gezinsrelaties (p. 140). Wie het boek niet volledig leest zou hieruit — ten onrechte — een afwijzing van echtscheiding kunnen aflezen. De mooiste passages in het boek gaan over liefde tussen autonome individuen en over de ruimte voor kinderen binnen en buiten het gezin. Raes is één van de zeldzame auteurs die het feministisch gedachtengoed van de laatste decennia niet alleen

goed begrepen heeft maar geïntegreerd heeft in zijn denken. Vanuit een dergelijk perspectief is er geen gevaar voor een retro-denken dat sommigen aan Raes verwijten. Het is niet omdat men begrippen als verdienste, zorgzaamheid, verantwoordelijkheid opnieuw wil opnemen in ons dagelijks bestaan, dat men ouderwets of reformistisch zou zijn.

Raes kijkt steeds naar de veelzijdige aspecten van bepaalde ontwikkelingen: de nadruk op rationaliteit en instrumentaliteit hebben duidelijk geleid tot vooruitgang en bevrijding, maar hebben ook negatieve aspecten, waarvan we ons bewust moeten worden.

Een paragraaf die verdere uitwerking vraagt is ongetwijfeld het "Omgaan met onzekerheid" in het hoofdstuk over "Gezinnen en gezindheden". Daarin wijst Raes op oorzaak en gevolgen van onzekerheidsgevoelens bij gezinnen, inclusief de gevaren voor de democratie (p. 148-150). Hij ziet hier een taak weggelegd voor "het middenveld", o.m. de gezinsbeweging, in casu de Bond voor Grote en Jonge Gezinnen, en "de vele nieuwe sociale bewegingen". Hij stelt zich niet de vraag welke belangen de Bond verdedigt, hoewel hij in de loop van het boek af en toe wijst op de rol van de katholieke kerk in dit proces van het moeilijke ontmoeten. De gedragsvormen voor het ontmoeten die de Bond zou suggereren zullen allicht niet consistent zijn met de opzet van de auteur. En hoe moeten de nieuwe sociale bewegingen inspelen op de vereenzaming en de onzekerheden van individuen: beslist een ruimere discussie waard. Tenslotte, wat bedoelt de auteur precies met zijn herwaardering van de rol van de overheid, zoals in "de politiek is weliswaar niet in staat en niet gerechtigd om zich te mengen in de inhoud van gezinsrelatieverbanden, maar vervult wel een essentiële, voorwaardenscheppende rol bij het beschermen en bevorderen van dergelijke relatieverbanden en bij het beschermen van wie, om welke reden ook, uit dergelijke relatieverbanden wordt gesloten" (p. 155).

Dit boek roept voldoende vragen op om nog vele artikels van de auteur in de toekomst te mogen verwachten, artikels die hij dan (zoals hier het geval was) in een boek kan bundelen. Raes slaagt erin in zeer heldere, verzorgde taal, vanzelfsprekendheden — ook de progressieve — in vraag te stellen, de lezer te dwingen tot reflectie en — hopelijk — tot actie.

Monika Triest

Koen Raes, *Het moeilijke ontmoeten: Verhalen van alledaagse zedelijkheid*, Brussel: VUB-Press, 1997, 239 p.

Democratisch anti-kapitalisme

Twee jaar geleden verscheen een belangrijk kritisch geluid dat zich, vanuit Marxistische hoek, tegenover een hele reeks post-Marxistische en "postmoderne" discours heeft weten te situeren. Het gaat om het (relatief onbekend gebleven) werk van Ellen Meiksins Wood, *Democracy against capitalism. Renewing historical materialism*. Daarin ontwikkelt ze een krachtig argumentarium tegen post-Marxistische en "postmoderne" stellingen, en onderneemt ze een aanzienlijke poging om Marx te hernieuwen, en vooral om de blijvende relevantie van het historisch materialisme aan te tonen. Ook wil ze het logische prioritaire belang aantonen van het klassebegrip voor elk progressivisme dat zich anti-kapitalistisch wil noemen (wat dat laatste betreft is het overigens voor Wood duidelijk dat elk democratisch progressivisme ook een anti-kapitalistisch progressivisme dient te zijn). Wood overstijgt het vaak badinerende en ridiculiserende dat zo vaak in Marxistisch-defensieve geschriften kan worden onderkend. Daarom alleen al willen we haar werk ernstig nemen. We zullen daarna een tegenargumentatie opbouwen gesteund op een lectuur van emanciperend spreken als onvermijdelijk paradoxaal spreken. Maar gaan we in op Woods kritiek van het post-Marxisme.

Het boek van Wood is geen monografie, maar een verzameling artikels die werden gepubliceerd tussen 1981 en 1994. Volgens haar blijven alle stellingen uit deze artikels geldig. De geldigheid die — volgens Wood zelf — besloten ligt in de coherentie van haar eigen spreken, moet niet worden betwijfeld in het licht van maatschappelijk-culturele ontwikkelingen van de laatste decennia, noch naar aanleiding van het zogenaamde post-Marxistische debat van het afgelopen decennium. Het is precies de bedoeling van Wood om haar artikelenreeks tegen post-Marxistische teksten in stelling te brengen. Wood maakt weinig plaats vrij om post-Marxistische teksten grondig weer te geven en te bespreken, en verder dan enkele beperkte en zeer veralgemenende passages geraakt ze niet. Het werk van Laclau en Mouffe is goed voor één voetnoot (op p. 257), en de naam Giddens, bijvoorbeeld, is volledig afwezig. Dit zal haar argumentatie uiteindelijk parten spelen, zoals we hieronder zullen zien.

Volgens Wood nemen de tenoren uit het post-Marxistische en het postmoderne debat (beide worden ongenueanceerd en onterecht door Wood op één hoop gegooid) aan dat de markt onvermijdelijk is geworden, dat "capitalism is here to stay" (p. 2), en ze stelt dat elk anti-kapitalisme in beide discours wordt verdronken in een cultus van "contingency, fragmentation, and heterogeneity, (and) its hostility to any notion of totality, system, structure, process and "grand narratives" (p. 1). Elke anti-kapitalistische strategie wordt onder dergelijke assumpties onmogelijk, zo poneert Wood (ten onrechte, zo zullen we verder argumenteren).

Een grote verantwoordelijkheid voor de desintegratie van het historisch materialisme — dat Wood dus tracht te hernieuwen — legt ze bij Althussers structuralistische invloed die een al te zware hypotheek heeft gelegd op de ontwikkelingskansen van een écht historische materialistische Marxistische theorievorming, die zich volgens Wood overigens zou moeten voeden uit de concrete praktijk en de ervaringen van mensen in concrete, weliswaar historisch fluctuerende (klasse)posities. De neiging van de structuralisten om de concrete dagelijkse historisch-contingente, quasi-ongrijpbare empirische ervaring te laten voor wat ze is, en zich terug te trekken in een zogenaamde zuivere theorie van structurele causaliteit, heeft het Marxisme in een verdorde steriliteit gebracht. Volgens Wood, die zich hier in haar kritiek grotendeels bij E.P. Thompson¹ aansluit, hebben een aantal Althusserianen deze steriliteit onderkend — al dan niet overtuigd door Thompsons aanval op het structuralisme — maar zijn ze, van de weeromstuit, in een aanname van complete openheid en contingentie terechtgekomen. Hun Althusseriaanse achtergrond liet hen immers geen alternatief toe: het was ofwel terugtrekking in steriele theorie, ofwel verval in de aanname van complete chaotische contingentie, of — volgens Wood is dat hetzelfde — verval of vlucht in deconstructionisme. Op die wijze vielen ze dus van de éne vorm van idealisme, voluntarisme en subjectivisme (Althussers structuralisme, dat zich in zijn expliciete afwijzing van idealisme, voluntarisme en subjectivisme, én in de extreme terugtrekking in de theorie van structurele causaliteit, precies daaraan schuldig maakte²), in een ander. Ook de optie voor radicale democratie — die Wood onterecht lijkt gelijk te schakelen met de aanname van totale openheid en complete contingentie³ —

vloeit volgens Wood vaak uit de ontgoocheling die vele (nu oud-)Althusserianen ervoeren bij de machteloosheid van het structuralisme om de ervaring van mensen — van de werkende klasse — te vatten, — en waardoor ze zijn verzeild in een uitzichtloos getheoretiseer over “politics of identity” en “politics of difference”. Wood betreurt dit; het kind is volgens haar met het Althusseriaanse badwater weggegooid: in de aanname van totale decentrerings, zonder enige verwijzing naar een of ander unifiërend historisch principe, zonder privileges van specifieke metaforen (“klasse” vooral), zonder concentratie van emanciperende energieën, valt bij dergelijke opties ook meteen elk anti-kapitalisme in duigen. Wood wil daarom, vaak aan de hand van E.P. Thompsons inzichten, werken aan een verfijning en vernieuwing van het historisch materialisme, en dit laatste bruikbaar maken voor een anti-kapitalistisch perspectief. Daartoe dient de centrale plaats van klasse opnieuw te worden beklemtoond (het is in en door klassepraktijken dat de kapitalistische productiewijze zich effectueert, waarbij effecten uitdijen naar het hele maatschappelijk-culturele veld), en dient te worden aangetoond dat een historisch materialistische theorie van klassepraktijken de onontwijkbare fundament is waarop de anti-kapitalistische weg naar een volledige democratie — naar socialisme — kan worden aangelegd.

Wood moet daartoe uiteraard omschrijven wat er specifiek aan “het kapitalisme” is, wat, met andere woorden, tot de essentie van “het kapitalisme” behoort. De essentie ligt volgens Wood daar waar de kapitalistische productiewijze een scheiding heeft tewegegebracht tussen “het economische” en “het politieke”. In de eerste sfeer worden “economische goederen” (Wood legt niet uit wat ze daaronder begrijpt) gedistribueerd middels een dwingende marktdynamiek. In de laatste sfeer worden “extra-economische goederen” verspreid, niet noodzakelijk onder dwingende marktcondities, maar in politieke strijd of negotiatie. Dit is een belangrijke stelling, en ze leidt ertoe om de vaak gehoorde veronderstelling alsof anti-kapitalisme, anti-seksisme, anti-racisme, enzovoort alle noodzakelijkerwijze verbonden zouden hoeven te zijn. Zo is “kapitalisme” niet noodzakelijk (noch logisch noch ontologisch) seksistisch of racistisch van aard. Integendeel: “kapitalisme” aanvaardt zowel seksistische als anti-seksistische, racistische als anti-racistische golven; alles hangt hier af van de waarde die dergelijke golven

kunnen opleveren in een “kapitalistische” strategie van verdeling van de werkende “klasse”. Soms wordt dergelijke verdeling best bereikt in en door racistische en seksistische praktijken, maar soms (paradoxelerwijze) ook in en door anti-racistische en anti-seksistische praktijken. “Het kapitalisme” staat daar wezenlijk onverschillig tegenover, en volgens Wood in die mate dat precies door de kapitalistische scheiding tussen economie en politiek volop kansen zijn gegenereerd waaruit anti-racistische en anti-seksistische (enzovoort) golven politieke energie hebben getrokken voor een grotere egaliteit. Daarom ook is de anti-racistische, feministische, enz. strijd niet als intrinsiek anti-kapitalistisch te lezen. “Anti-kapitalistisch” is een strijd maar als hij/zij wordt gearticuleerd in termen van klasse. Bovendien, zó gaat Wood verder, kunnen de metaforen “ras” en “seks” worden aangewend zowel binnen als buiten onderdrukingsrelaties, maar van de metafoor “klasse” kan men zulks niet beweren: waar er “klassen” zijn, is er immers steeds en altijd onderdrukking; bij de opheffing van klassenverhoudingen is het teken “klasse” van geen nut meer — dit in tegenstelling tot de tekens “ras”, “etnie”, “seks”, enz. die (principeel, niet noodzakelijk) ook hun nut kunnen hebben buiten onderdrukingsverhoudingen. Complete of totale democratie is dus pas mogelijk wanneer uiteindelijk ook klassenverhoudingen worden opgeheven. Totale democratie is er dus maar onder socialistische condities (middels de vrije associatie van directe producenten), dus wanneer er geen sprake meer is van “klassen”. Totale democratie kan dus maar in, door en na een gelukte anti-kapitalistische strijd. Dit is onmogelijk binnen het kapitalisme (Wood beweert ten onrechte^d dat post-Marxistische radicale democraten zulks zouden beweren), dat alle mogelijke Andere strijden wel kan of wil toelaten, maar pas zal ophouden wanneer een klassenstrijd succesvol zal zijn gevoerd.

Dat is Woods centrale stelling. “Klasse” moet — voor een hernieuwd historisch materialisme dat zich in een anti-kapitalistisch perspectief wil blijven inschrijven — opnieuw de centrale en zelfs prioritaire metafoor worden. Het zou op zijn minst oneerlijk zijn om Wood hier van enige arrogantie te beschuldigen. Integendeel, in haar weldoordacht antwoord op hetgeen ze vermoedt dat post-Marxisten en radicaal democraten beweren is elk badinerend misprijzen afwezig, en spreidt ze een aanzienlijk respect tentoon voor al die Andere strijden. Wood tracht al het Andere

niet tot het eigen verhaal en de eigen strijd te reduceren (de feministische strijd bijvoorbeeld wordt door Wood niet in het eigen anti-kapitalistische perspectief gedrongen, of slechts als een afgeleide van dat laatste gelezen, wel integendeel). Ze wil eigenlijk stellen dat democratie, wil het deze naam waardig zijn, ook anti-kapitalistisch dient te zijn, en dus dat er ook in termen van "klasse" gesproken dient te worden.

Maar er zijn enkele vrij "fundamentele" kritieken op Woods stelling te formuleren. Vooreerst leiden het reïficerende onderscheid tussen "het economische" en "het politieke", en het eraan verbonden onderscheid tussen "economische" en "extra-economische" goederen, op een slukse wijze, "langs de achterdeur", tot een voor alle Anderen onoverkomelijke hinderpaal. Immers, het hangt uiteindelijk weer af van de evolutie van "het kapitalisme", waarin "klassen", als volle subjecten, om de "economische" goederen strijden op een dwingende markt, of al de Andere strijden (alle Andere strijden, alle "politieke" strijden zogezegd om "extra-economische" goederen) in éne of gene richting evolueren. Het verhaal van Wood eindigt (wellicht ongewild) dan ook in de impliciete veronderstelling dat anti-kapitalisme goed zonder al het Andere kan (alleen spreken en strijden aan de hand van de "klasse" metafoor is voldoende), terwijl al het Andere, uiteindelijk, toch niet om de anti-kapitalistische strijd heen zal kunnen. Het zijn immers de fluctuaties in het laatste (en deze fluctuaties worden gedetermineerd door hetgeen "klassen" (be)strijden) die de kansen voor deze Andere strijden voorstructureren. Zeker onder condities (zoals de huidige) wanneer het nog moeilijk is om een strikte scheiding tussen "het economische" en "het politieke" aan te houden — bijvoorbeeld omdat steeds meer "extra-economische" goederen "economische" goederen worden, en vice versa — doet de argumentatie van Wood wat geforceerd aan.

De belangrijkste kritiek sluit evenwel aan bij Woods (en Thompsons) opvattingen over de concrete historische klassepraktijk zelf⁵. "Klasse" is het resultaat van een productieproces. "Klasse" is niet het effect of het resultaat van een structuur die daar ergens, vanuit de hoge steriele theorie, zou determineren, maar wordt geproduceerd precies in en door een ongehoorde hoeveelheid praktijken waarbij en waarin het teken "klasse" wordt opgeroepen, en gebruikt. "Klasse" wortelt in en door de ervaring van mensen; ervaringen die steeds volgezogen zijn met een in principe

ongelimiteerd reservoir aan multiple betekenissen, met oude, culturele archaïca, met heel diverse verzuchtingen en motieven, en waaruit, onder bepaalde historische condities, plots de betekenaar "klasse" opduikt, en wordt gereproduceerd. Het is het goed recht van Wood om, tegen de stroom in, te wijzen op het bestaan van zoiets als "klasse", op het ogenblik dat nog slechts weinigen de relevantie van deze betekenaar inzien (hun "ervaringen" niet op die manier betekenen dus), maar ze dient daarbij wel te beseffen dat ze met deze betekenaar niet noodzakelijk verwijst naar een ontologische en onontwikkbare essentie. Haar verhaal is er één naast onnoemelijk vele Andere. Misschien kan Wood al deze Anderen overtuigen van de noodzaak om een "klassen" strijd te blijven voeren (en waarom zouden radicale democraten dat willen verhinderen, zelfs al zijn het post-Marxistische radicale democraten?), maar dat kan alleen wanneer ze bereid is inderdaad aansluiting te zoeken bij de ervaringen van mensen, en die zijn — zo wijst de "ervaring" uit — te lezen als vaten vol multipliciteit. Het valt te vrezem — jammer voor Wood — dat slechts aansluiting kan gevonden worden op deze vaten vol multipliciteit — waardoor de kansen dus stijgen op een min of meer verhoogde hegemonisch-wervende kracht van de betekenaar "klasse" — op het ogenblik dat deze betekenaar paradoxalerwijze plaats inruimt voor al het Andere, en dus de eigen hegemoniale drift inperkt. We hebben het verder uitgebreider over dergelijke paradoxen. In zekere zin heeft Wood deze paradox willen omzeilen door "klasse" af te zonderen van al het Andere, en door het te situeren in een strijd om "economische goederen" op een dwingende markt, dat alles vrij los van al het Andere (toch, we herhalen het: al het Andere daarom nog niet los van "klasse"). Maar dat hoeft nog niet te betekenen dat haar verhaal waar zou zijn, of dat de erin opgeslagen argumentaties en metaforen aansluiting kunnen of zullen vinden bij het publiek dat Wood wil overtuigen, of, met andere woorden, in haar hegemonisch net wil trekken. Dát zal maar gebeuren wanneer dat publiek de eigen ervaring — multipel/divers/veelkleurig — zal willen vertalen in Woods metaforisch materiaal, en bereid is om, bijvoorbeeld, "het kapitalisme" als een gecentreerde, fundamentele, coherente, klare, duidelijke "economische" zaak van "klassen" te willen lezen, waartegen moet en zal gestreden worden in concrete "anti-kapitalistische" strategieën⁶. Als, met andere woorden, dat publiek

Woods essentialisering van “kapitalisme” (Kapitalisme? Welk kapitalisme? Waar? Kapitaal? Welk kapitaal?) en “klasse” (Klasse? Welke klasse?) wil volgen, en hun relevant geachte subjectiviteit in die taal wil lezen en duiden. Radicale democraten, en vooral deze van post-Marxistischen huize, zijn daarom niet geneigd om Woods ambities te kelderen (waarom zouden ze Woods deconstructie van “kapitalistische” “klasse”-verhoudingen willen tegenwerken?), doch ze zullen haar wél trachten duidelijk te maken dat haar univocaliteit haar, vooral onder hedendaagse condities, paradoxale parten zal spelen.

Paradox en post-Marxistische radicale democratie
Maar keren we nu terug tot paradoxaliteit, en tot radicale democratie, of, concreter, tot Ernesto Laclau, vooral in Emancipation(s). Laclau positioneert zich in de hybriede zone tussen Habermas’ universalisme enerzijds en puur contextualisme, of postmodern particularisme anderzijds, want universalisme veronderstelt — volgens Laclau — contexten en differentie(s); differenties die op hun beurt naast elkaar prolifereren, en paradoxalerwijze, óm zich als differentie (particuliere contexten) te uiten, of als dusdanig onderkend te worden, een zekere universele grond nodig hebben. Dergelijke universele grond is noodzakelijk om differenties als differenties waar te nemen. Dergelijke differenties zijn op hun beurt noodzakelijk om van daaruit gelijkheden -“equivalences”- te produceren; “equivalenties”, die, opnieuw paradoxalerwijze, slechts geproduceerd kunnen worden in en door de onderkenning van differenties tegen welke achtergrond men de equivalentie(s) zal lezen.

Emancipatie (ook bijvoorbeeld de emancipatie die onvermijdelijk in Woods “anti-kapitalistische” optie ligt besloten) is een paradoxaal proces⁷. Emancipatie dient immers terzelfdertijd enerzijds te putten uit het vigerende ervarings“systeem” van presences en absences; uit, met andere woorden, de vigerende constellatie van verhoudingen, én anderzijds uit het ondenkbare, het onnoembare, uit, met andere woorden, het “andere”. Maar wil een emanciperende stroom uit het éne putten, dan ontkracht het daarmee het andere, en vice versa. Dit is zo omdat het éne telkens zowel de mogelijkhedenvoorwaarden, als de voorwaarden voor de onmogelijkheid van het andere, levert. Het vigerende sluit het andere uit, maar levert er tevens de voorwaarden voor,

vermits het opene zélf deel uitmaakt van het vigerende; vermits het “opene” dus het vigerende constitueert. Anderzijds: het opene in het vigerende sluit het “andere” uit, maar levert er tevens de voorwaarden voor, vermits vigerende présences en absences in het “opene” vervat liggen; vermits dus het vigerende het opene constitueert. Het éne levert dus steeds zowel, én terzelfdertijd, de mogelijkhedenvoorwaarden als de onmogelijkheidsvoorwaarden voor het andere.

Een emancipatorische stroom die zich ankert in één of ander fundament (bijvoorbeeld : een coherent of “vol” subject, of een daaruit afgeleid/afgelijnd gesloten, “vol” Utopia) miskent dus de mogelijkheden- én de onmogelijkheidsvoorwaarden van het eigen spreken, en is dus gedoemd — op langere termijn — te stranden in de beperkingen van het gekristalliseerde “eigen” discours zelf. “Eigen” staat hier tussen aanhalingstekens omdat geen enkel discours “eigen” is, dit wil zeggen, te koppelen is aan een gefixeerd punt. Elk discours is immers — in onze taal — te lezen als een rhizomische⁸ — sterker: als een rhizomichaotische- flits, dit wil zeggen, als het gestolde spoor van gearticuleerde differenties en equivalenties, of nog, als een imaginaire coherentie van incoherenties, of als een imaginaire incoherentie van coherenties, of nog, als een universeel gewaand plateau van equivalente differenties, of als een particulier plateau van differente equivalenties. Elk spreken wordt immers pas mogelijk doorheen een dergelijk articulatieproces waarin al het Andere dus zowel de mogelijkhedenvoorwaarden van het spreken aanlevert, maar van waaruit tevens de onmogelijkheidsvoorwaarden van het “eigen” spreken sijpelen.

Een emancipatorische stroom die, in een moment van “radicalisme”, een complete breuk met het vigerende wil bewerkstelligen, ziet zich dus met de voormelde paradoxaliteit geconfronteerd. Dergelijke stroom veronderstelt immers dat het huidige tot een coherentie (de wortel van het te verdrijven kwaad) wordt gessentialiseerd; een coherentie die, zoals gezegd, meteen en terzelfdertijd de mogelijkhedenvoorwaarden én de onmogelijkheidsvoorwaarden levert voor het eigen, al even tot een coherentie gessentialiseerd spreken, waarvan het de vraag is of het écht radicaal spreken kan zijn. Al het Andere (de limieten maar ook de voorwaarden van het eigen spreken) wordt immers genegeerd, waardoor het inderdaad nooit écht radicaal kan

zijn (het spreken kan onder dergelijke condities, paradoxaal genoeg, geen totaliteit en dus ook niet decondities van het eigen spreken vatten). Maar ook in het tegengestelde geval, waarin wél een zekere totaliteit wordt aangenomen, is het moeilijk om van radicaliteit te gewagen (hier is men zich immers zelfs bewust van het feit dat het eigen spreken volgezogen is met al het Andere). In Laclau's woorden klinkt het als volgt: "either emancipation is radical and, in that case, it has to be its own ground and confine what it excludes to a radical otherness constituted by evil or irrationality; or there is a deeper ground which establishes the rational connections between the pre-emancipatory order, the new "emancipated" one and the transition between both — in which case, emancipation cannot be considered as a truly radical foundation" (p. 4).

Dat eigen spreken, het vermeende "radicale" spreken, kan dan bovendien gelezen worden zowel als een particuliere stelling met universalistische pretenties ("universalistisch" vermits het zichzelf "radicaal-emancipatorisch" waant en een complete breuk met het vigerende nastreeft), als een universalistisch plateau van particuliere splinters.

Voor zover particularisme retorisch in het "radicale" spreken overweegt, zal dat spreken paradoxalerwijze stranden omdat het zich op een uiteindelijk "universele" grond beweegt van waarop de eigen particuliere differenties als differenties worden gelezen — een grond die misschien retorisch wordt ontkend, doch die noodzakelijk is om de eigen veronderstelde differenties te ondersteunen. Elk particularisme dat "verandering" nastreeft kan dat — paradoxalerwijze — eigenlijk maar door de destructie na te streven van hetgeen in en door de particularistische subjectiviteit wordt genegeerd, én, terzelfdertijd, door deze particularistische subjectiviteit zélf te destrueren (deze laatste komt immers voort uit al het Andere dat de mogelijkhedenvoorwaarden en de onmogelijkheidsvoorwaarden ervoor levert, met andere woorden, alle sporen van dat Andere zitten vervat in de naar verandering strevende particularistische subjectiviteit zelf). Bovendien blokkeert een particularistische subjectiviteit zichzelf, vermits een hegemonische articulatie van emancipatorische energieën niet mogelijk is vanuit een artificieel-perifere positie tegenover het huidige Andere. Het particuliere kan zich — paradoxalerwijze — immers slechts effectueren — hoewel slechts in een oneindig proces —

wanneer het bereid is zijn/haar multipele — oneindig multipele — verhouding tot het universele te re/constitueren.

Voor zover universalisme retorisch in het "radicale" spreken domineert, zal ook dat spreken paradoxalerwijze stranden omdat het uiteindelijk een "afzettend", "different" spreken is; simpelweg omdat het (een) spreken is; simpelweg omdat het oog noch oor heeft voor de mogelijkhedenvoorwaarden en de onmogelijkheidsvoorwaarden (buiten en binnen zichzelf) die het constitueren. Universaliserend spreken is incommensurabel met het particuliere, maar kan — nogmaals paradoxalerwijze — niet zonder het laatste. Het laatste, het particuliere, levert, nog maar eens, zowel de mogelijkhedenvoorwaarden als de onmogelijkheidsvoorwaarden voor het universele. Bovendien kan het volgende paradoxalerwijze gezegd worden: universeel spreken wil niet particulier zijn, en kan het ook niet zijn, maar is het steeds — onvermijdelijk.

Wanneer, om het bovenstaande te illustreren, feministen bijvoorbeeld hun strijd trachten te articuleren met deze van zogenaamde "dierenrechten"activisten⁹ — het te destrueren systeem is dan dat van de patriarchaal-masculiene antropocentristische dominantie —, dan bezondigen ze zich niet alleen aan dezelfde patriarchaal-masculiene dominantie, dat de ambities en verzuchtingen van Anderen arrogant tot het eigene reduceert, en dat de differentie van Anderen in veel gevallen in de "eigen" strijd kanaliseert en neutraliseert — daardoor evenwel de "eigen" "emancipatorische" grond op langere termijn ondergravend. Dergelijke articulatie biedt anderzijds — paradoxalerwijze — emancipatorische kansen, vermits in de destructie van de afzonderlijke differenties niet alleen de deconstructie van de eigen emancipatorische ruimte deze van de Ander vergroot, en daardoor — opnieuw paradoxalerwijze — de eigen ruimte versterkt. De limieten van deze articulatie bepalen dus, weeral eens, de mogelijkhedenvoorwaarden én de onmogelijkheidsvoorwaarden van deze onmogelijke articulatie. En voor zover deze articulatie zich op een vast gewaande grond schrijft, zal ze zichzelf — uiteindelijk, in de limiet; vanaf haar limieten; van achter haar limieten- blokkeren — zichzelf limiteren, en meteen ook de different-equivalente particuliere stemmen uit de articulatie. Maar, en hier is de cirkel rond, in de limiet van deze blokkage, van deze limitering, zullen ook bronnen voor

revitalisering te vinden zijn: de blokkage en de limitering zullen Andere articulaties genereren, waarop hegemonisch aangesloten kan worden, opnieuw paradoxalerwijze, in een onophoudelijke reeks differente equalizeringen, of equivalente differentiëringen. Het sociale is open in en door sluitingen, en het is gesloten in en door openingen. Of anders gesteld: de wereld is ambivalent én paradoxaal.

Eigenlijk zit elke emancipatorische stroom ook gevangen tussen twee logisch incompatibele veronderstellingen die elkaar — paradoxalerwijze — veronderstellen. De eerste is deze waarbij het sociale een transparante universaliteit wordt toegedicht, en de andere is deze waarbij het sociale als een reeks incommensurabele contexten wordt gelezen. Elk emancipatorisch spreken dat zich rond één van beide veronderstellingen clustert, is gedoemd in zelfcontradictie te stranden, gewoonweg omdat de uitgesloten kluster (omdat al het Andere) de voorwaarden levert voor de mogelijkheid én de onmogelijkheid van het eigen spreken. Emancipatorisch spreken heeft immers een grond nodig (bijvoorbeeld een — imaginair — subject, of een — imaginaire — subjectiveringsgrond¹⁰), doch precies elke invulling van dergelijke grond zal het emancipatorisch spreken ondergraven. En deze paradox kan niet worden opgelost; sterker: de onoplosbaarheid van deze paradox levert de mogelijkheidsvoorwaarden en de onmogelijkheidsvoorwaarden voor hetgeen men met de betekenaar “democratie” wil aanduiden. Universalistisch spreken verwijst naar een fundamentele grond, naar een vast gefixeerde lokatie, en blokkeert dus democratie. Net zoals particularistisch spreken, dat eveneens op een vast fundament steunt — namelijk op de vast en universeel gewaande grond die wordt geleverd door de aanname van het sociale als een complex van incommensurabele contexten, zonder meer — is universalistisch spreken te lezen als een (één) particularisme dat het Andere spreken (dat dus Anderen) uitsluit — paradoxalerwijze door ze equivaliderend af te vlakken en in te sluiten. Dat daardoor het democratisch proces blokkeert, precies omdat Andere fundamentele de toegang tot het particulier gekoesterde universum worden geweigerd, is een inzicht dat post-Marxistische radicale democraten graag onderstrepen.

Spreken, en zeker emancipatorisch spreken, is dus steeds een proces van hegemonieconstructie, dit wil zeggen: uit contingentie worden differenties en equivalenties (beide termen zijn

onderling uitwisselbaar) gearticuleerd of verbroken (beide termen zijn onderling uitwisselbaar) op universeel/particularistische (beide termen zijn onderling uitwisselbaar) plateaus, die uiteindelijk niets anders zijn dan de mogelijkheden en onmogelijkheden (de voorradige subjectiviteiten) van waaruit de hegemonische constructies voortkomen, en waarin deze laatsten opnieuw worden gezogen en eventueel versneden.

Dergelijke opvatting over “hegemonie” verwijst nog wel naar Gramsci’s hegemoniebegrip, dat door deze laatste evenwel werd ontwikkeld voor de maatschappelijk-ideologische articulatie in en tussen coherente subject(iviteit)en. Maar Laclau’s hegemoniebegrip krijgt evenwel een gedecentreerde invulling mee. Emancipatorisch spreken, bij Laclau, is dus radicaal democratisch spreken, dus coherent spreken vanuit incoherenties, en terzelfdertijd is het incoherent spreken vanuit coherenties. In elk geval is het — Derrida achterna — steeds incompleet en provisoir spreken dat, precies daardoor, totalitaire dromen ondergraaft, en daardoor een glimp van democratie tracht op te vangen.

Hegemonie kristalliseert zich onder condities van decentrerende discursief best in en door “empty signifiers” (p. 36), dit wil zeggen in en door betekenaars die in/commensurabele processen van betekening niet blokkeren, en die worden gevuld met equivalente/differente inhouden, spruitend uit coherent/incoherente subject(iviteit)en. Hegemoniale constructies, zoals deze zich in en door lege betekenaars effectueren, centreren zich niet rond vast gefixeerde identiteiten, vermits dergelijke identiteiten alleen geconstitueerd worden door differenties op te roepen (het Andere uit te sluiten), en dus hegemoniale ruimte afkalven. Lege betekenaars zijn dus discursieve lokaties waarin differenties zich als equivalenties (h)erkennen, en waarin equivalenties elkaar als differenties (h)erkennen. Dergelijke betekenaars zijn deze waarin fixaties oplossen, en waarin fixaties prolifereren. Het zijn lokaties waarin het vaste, het gefixeerde, en het fundamentele een uiterst abstracte representatie van “volle” gemeenschap mogelijk maakt, van datgene dus dat onnoembaar is, van datgene dat onbereikbaar is, van het onsluitbare van het sociale, van het gebrek dat slechts kan worden ingevuld — steeds wankel en provisoir — in het proces door concrete gelijkschakeling van differenties en

differentiëring van equivalenties.

Lege betekenaars (bijvoorbeeld: “democratie”, “bevrijding”, enzovoort) hebben dus hegemonische potentie wanneer ze het originele, diepe “gebrek” aan sluiting van het sociale kunnen maskeren door het — paradoxalerwijze — te representeren. En dit moet — paradoxalerwijze — steeds gebeuren (het kan niet anders) — binnen de ruimte van dergelijke lege betekenaars, door concrete identificeringen — dus door differentierende equalizeringen of equalizerende differentiëringen. Maar dergelijke identificeringen dragen in zich steeds al het diepe “gebrek” aan sluiting; gewoonweg door de loutere identificeringsact worden niet alleen de mogelijkhedenvoorwaarden voor totale sluiting, doch ook de onmogelijkheidsvoorwaarden voor totale sluiting gereproduceerd. Identificeringen, dit wil zeggen: *re/de/* en opnieuw *re/* identificeringen, woelen op vanuit dit diepe gebrek aan sluiting, en reproduceren dit onvermijdelijk. Ook hier weer is samenleving onmogelijk¹. Dit is geen reden tot paniek, noch tot nihilisme, noch tot defensieve particularismen, noch tot universalistische utopisme, noch tot fundamentalisme, noch tot “postmoderne” celebratie van efemeriteit.

Maar eventueel wél tot het besef dat de identificeringsacten zélf het (primaire van het) sociale uitmaken, en dat het in deze onophoudelijke identificeringen — in deze onophoudelijke *de/re/*constructies van subjectiviteit — zélf is dat de mogelijkhedenvoorwaarden en de onmogelijkheidsvoorwaarden voor on-mogelijke democratie worden *ge(re)produceerd*. Misschien kan dat alles ook nog leiden tot het besef dat er niet één democratische ruimte is waarin “volle” gemeenschap, waarin “volle” democratie wordt *ge(re)produceerd*, maar dat dergelijke *(re)productie* zich in een oneindig multipele veelheid van ruimtes effectueert, vanuit oneindig multipele subject(iviteit)en, op zich weer uitmondend in een oneindig multipel panorama van sociale ruimtes -beter: deze multipele subject(iviteit)en kunnen gelezen worden als deze ruimtes.

Dergelijk besef — het is slechts een besef, het is geen arrogant weten — zo kan men hopen, is een besef dat wellicht een radicaal democratisch besef genoemd kan worden. De grond van dit besef is de hedendaagse ervaring van het multipele, van het ambigue, van het ambivalente, van het onsluitbare. Het is het besef dat de taal

van het Zuivere, van het zuiver fundamentele, van het zuiver efemere, van het zuiver particuliere, van het zuiver universele, van het zuiver contingente, van het zuiver coherente, van het zuiver incoherente, van het zuiver strikte, van het zuiver chaotische, van het zuiver geordende, van het zuiver fluïde, van het zuiver soliede, dat déze taal dus, er niet kan in slagen om ervaringen in en als democratische ruimtes te articuleren. Het is, nog anders gesteld, een besef dat aanneemt dat Zuiverheid niet alleen het sociale niet kan sluiten, maar dat elke Zuivere poging tot sluiting uiteindelijk de kiemen van een Zuiverende terreur in zich draagt. Voor zover, overigens, dit radicaal democratisch besef een Zuiver besef is, zal het de eigen mogelijkhedenvoorwaarden en onmogelijkheidsvoorwaarden, zijn eigen limieten dus, miskennen, en dus zijn eigen grond — een grond is steeds onvermijdelijk, zelfs noodzakelijk, maar steeds teveel — afkalven; zal het dus zichzelf verhakkelen en in de rhizomisch pulserende discursieve ruimtes uitrafelen. Hetgeen overigens weer het radicaal democratisch besef — paradoxalerwijze — zal voeden.

Ronnie Lippens

Ernesto Laclau, *Emancipation(s)*, London: Verso, 1996.

Ellen Meiksins Wood, *Democracy against capitalism. Renewing historical materialism*, Cambridge University Press, 1995.

¹ Zie het bekende werk: E.P. Thompson, *The poverty of theory and other essays*, London, Merlin Press, 1978.

² Door de ontkenning van concrete subjectiviteit, opgeroepen en gemobiliseerd in concrete praktijken, gesitueerd in contextuele klasseposities, blijft er voor Althusserianen de facto uiteindelijk niets anders over dan zich, op volkomen idealistische wijze, te wentelen in de aanname van een abstracte Structuur (dat is dan te lezen als een soort van totaliserend Subject), en de concrete klassenstrijd over te laten aan ofwel de zuivere contingente alledaagse empirie, ofwel te reserveren voor diegenen die kunnen doordringen tot het wezen van het subjectiviteitsloze Subject (de totaliserende structuur), namelijk de structuralistische theoretici zélf (een positie dus die op zijn beurt een extreem voluntarisme verraadt).

³ Radicale democratie, zoals voorgesteld door onder meer Laclau, Mouffe, Giroux en Hooks, is geen “anything goes” democratie. Gewoonweg al omdat “anything goes”, logischerwijze, niet kan onder “anything goes” condities. Radicale democratie, zoals wij het in navolging van voormelde auteurs begrijpen, is er eerder op gericht om elk discours waarin tekens in onderdrukingsrelaties worden aangewend (bijvoorbeeld in bepaalde contexten, ook in het “anything goes” discours) te deconstrueren, en te reconstrueren in andere

(Andere), waarin al het Andere aan de discursieve oppervlakte wordt gebracht, en dan weer opnieuw.

⁴ En inderdaad misschien door een te oppervlakkige lectuur van het radicaal democratisch en/of post-Marxistisch gedachtengoed.

⁵ Zie hiertoe vooral het hoofdstuk "Class as process and relationship" in Woods boek (pp. 76-107).

⁶ Er is hier nog een paradox te onderkennen. De lezing van ervaringen als "klasse"-ervaringen vereist immers reeds op een of andere wijze al een "anti-kapitalistisch" perspectief waarin metaforisch "klasse"-materiaal al voorhanden is.

⁷ Zie hiertoe ook een aantal bijdragen uit de bundel : J. Nederveen Pieterse (ed.), *Emancipations: modern and postmodern*, London, Sage, 1992.

⁸ Zie: G. Deleuze et F. Guattari, *Rhizome: introduction*, Paris: Les Editions du Minuit, 1976.

⁹ Dit voorbeeld rees naar aanleiding van de lectuur van een tekst van een collega: G. Cazaux, *Legitimizing the entry of 'the animals-issue' in contemporary (critical) criminology*, Ghent University, Dept. of Criminal Law and Criminology, 1997.

¹⁰ Bijvoorbeeld, bij Marxisten (herinner!), het primaire terrein van de productieverhoudingen, waarop dan, zo wordt dan aangenomen, subjecten worden geconstitueerd (of er zich constitueren), waarna dan op de andere, zogenaamde suprastructurele terreinen — terreinen waarop dan geen échte subjectiviteiten worden geconstitueerd — slechts al dan niet hegemonische discursieve constructies als resultaat van de confrontatie tussen deze échte subject(iviteit)en worden ge(re)produceerd. Alsof subject(iviteit)en niet kunnen worden geconstitueerd, of zich niet zouden kunnen constitueren in en op al die Andere terreinen, waarvan de differenties ook hier weer overigens als equivalenties gelezen kunnen worden. Alsof, nog anders gesteld, er geen subject(iviteit)en geconstitueerd kunnen worden, of zich kunnen constitueren, in en rond deze hegemonische constructies zélf.

¹¹ Herinner E. Laclau, *New reflections on the revolution of our time*, London: Verso, 1990.

Hopeloos gelukkig: leven in de postmoderne tijd

"Voor mij is de wereld een levend kristal: zijn structuur is zowel organisch als anorganisch. De kristal laat ons toe symmetrieën te zoeken. Dit stimuleert onze wetenschappelijke hypothesen en onze artistieke inspiratie".

Dit zei Leo Apostel in zijn laatste radio interview, in een periode die als de breuklijn kan worden gezien van zijn veranderende inzichten over postmodernisme. De laatste jaren van zijn leven heeft zijn zoeken naar de diepere betekenis van dat postmodernisme hem niet meer losgelaten. Van zijn "Wereldbeelden"-droom en wantrouwen tegenover het nihilisme van de postmodernen evolueerde hij langzaam naar een appreciatie van de kern van de postmoderne zaak.

In "Hopeloos gelukkig" analyseert hij de elegante ondoorzichtigheid van de Franse postmodernen glas- en kristalhelder. Samen met Jenny Walry wou hij het verband aantonen tussen postmodernisme en postmoderniteit.

Naast het werken aan "Wereldbeelden" was dit Apostel's grote droom. Zijn analyse van het postmodernisme bestaat helaas voornamelijk uit fragmenten, uit notities, die hij zou uitschrijven tot één groot geheel. De totaal-analyse zat in zijn hoofd op het moment dat hij stierf: 10 augustus 1995. Jenny Walry en Bart Keunen hebben de zware taak op zich genomen Apostel's laatste manuscripten en notities te verzamelen tot een zinnig en getrouw geheel: dat is het tweede deel van "Hopeloos Gelukkig" geworden. Met het eindresultaat zullen weinigen totaal gelukkig zijn, maar het was een plicht om die poging te doen, zodat we met Apostel's laatste kristallen onze eigen werkelijkheid meer zin kunnen geven.

"Onze angst is fundamenteel, de angst tegenover het onbepaalde, tegenover het gebrek aan samenhang; dit leidt tot apathie en machteloosheid" zegt Apostel in het laatste radio interview.

Zijn bouwwerk van Wereldbeelden moest ons helpen zin te geven aan onze werkelijkheid, ver van elk totalitair denken. Daarom moet er noodzakelijkwijze meer dan één wereldbeeld zijn. Vanuit dit besef onderzoekt Apostel wat hem onderscheidt van de postmodernen én wat hem eventueel bindt. Aanvankelijk maakt hij bezwaar tegen de typisch-postmoderne opsplitsing van de beschrijving van de werkelijkheid en waarde-oordelen. Terecht stelt hij dat de postmodernen, zelfs de meest nihilistische onder hen, zin geven door te poneren dat er geen zin is in de werkelijkheid. Apostel ontdekt een element in hun analyse dat hem fascineert: pluraliteit, een kernbegrip in zijn eigen metafysica. Herhaaldelijk maakte hij ons duidelijk dat voor hem vooruitgang in ons denken enkel mogelijk is door "diverse vergelijkingen van de meest diverse perspectieven. Dit leidt tot plurale inzichten in een plurale en veranderlijke wereld; ons project is steeds een dynamisch project" (interview Apostel).

Met deze redeneringen kan men toenadering zien groeien tussen Apostel en de postmodernen. Wat hen verbindt is de erkenning van de noodzaak van verschillen, van pluraliteit, van dynamiek: er is niet ÚÚn waarheid, er zijn er vele, zonder dat dit voor Apostel tot nihilisme moet leiden.

Maar dit is slechts een begin. Apostel gaat op

zoek naar de innerlijke tegenstrijdigheden van de postmodernen — als groep en als individuen. Hij verklaart dit door het feit dat de postmodernen zowel humanisme uitdrukken als kapitalisme, twee ingrediënten van hun sociale werkelijkheid.

Hier ontwikkelt Apostel zijn meest fascinerende stelling in dit boek. Door de confrontatie met de interne contradicties van de Verlichting, komt hij tot de konklusie dat de postmodernen een radicale stap zetten in de ontwikkeling van die Verlichting.

Fascinerend. De postmodernen hebben we steeds gelezen als de anti-Verlichting filosofen. Tegenover voortuitgang stellen ze immers de ontkenning van vooruitgang, tegenover ideologie anti-ideologie, tegenover representatie anti-representatie, enz. Door een haarscherpe analyse van de thesen, en de anti-thesen, komt Apostel tot een soort van eigen synthese, die hem geen rust geeft maar hem dichterbij brengt bij de postmodernen.

De dialectische methode heeft hem ervan overtuigd dat een constructief postmodernisme mogelijk is: hij kan zich vinden in hun pluralistisch, anarchistisch en atheïstisch denken.

Apostel heeft duidelijk waardering voor het nomaden-denken van de postmodernen. Daarom is hij nog het meest geïnteresseerd in Deleuze, wiens pluralistische ontologie hem boeit. “Nomaden zijn verwant met intellectuelen met een sterke zin voor interdisciplinariteit. Deleuze en Guattari doorkruisen de verschillende disciplines... het systeem der multipliciteiten is dus fundamenteel interdisciplinair” (p. 183).

Apostel zoekt verbanden tussen verschillendenkers en Nietzsche, Heidegger, Adorno. Deze drie filosofen noemt hij zelfs de voorlopers van het differentiedenken. Hij maakt een onderscheid tussen de scepticistisch-linguïstische verschilddenkers zoals Derrida en Lyotard, en het ontologisch postmodernisme van Deleuze. Het “verschil” dat zij poneren is volgens Apostel een ethisch ideaal; hij ziet “le différend” als meningsverschil, een uitgangspunt voor pluralistische analyses en wereldbeelden. Volgens Apostel kan de “wereldbeeldencrisis” van het postmodernisme worden geïnterpreteerd als een nieuwe manier om de wereld vorm te geven (p. 139). Zo zijn bijvoorbeeld voor Deleuze zowel verschil als identiteit twee noodzakelijke momenten, wat Apostel al bij Nietzsche terugvindt: de eenheid van eenheid en veelheid, van noodzakelijkheid en toeval, van gelijkheid en verschil” (p. 163). Begrippen, symmetrieën en

tegenstellingen die Apostel steeds aanspreken.

In de postmoderne literatuur heeft Apostel oog voor ironie, voor hem een procédé van de pluralisering. Fictie en werkelijkheid doorkruisen mekaar, de auteur ironiseert zichzelf terwijl hij schrijft. Postmoderne auteurs spreken zichzelf voortdurend tegen.

Ook sociale stromingen zoals het feminisme, spreken zichzelf tegen. Apostel vergelijkt het moderne en het postmoderne feminisme om die innerlijke tegenstrijdigheden aan te tonen en om de vraag te beantwoorden die hem het meest bezighoudt: “postmodernisme en Verlichting: antagonisme of voortzetting?” Dit hoofdstuk is meteen het meest coherente in het boek: dit is geen reconstructie van notities, maar Apostel’s laatste publikatie.

Die coherentie is moeilijker te vinden in de overige hoofdstukken van het tweede deel. Het is vaak onduidelijk of Apostel zelf geciteerd wordt, dan wel geïnterpreteerd of “gereconstrueerd” door Bart Keunen. In de lay-out van de tekst kon dit duidelijker tot uiting worden gebracht. Wat Bart Keunen wel duidelijk in de verf zet, is Apostel’s eigen evolutie in zijn denken over het postmodernisme.

Voor Apostel zijn mytafysische vragen ook steeds sociale en politieke vragen. Vandaar het complementaire deel van dit boek, waarin de postmoderniteit geanalyseerd wordt door Jenny Walry. Het is een historische, sociaal-politieke analyse, die zowel het dagelijks leven als de ideologie omvat, eerst van 1945 tot 1973, daarna van 1973 tot heden. Opzet is de structuurverwantschap te laten zien tussen de politiek-economische sfeer en de culturele sfeer (p. 90). Het jaar 1973 wordt gezien als een breuklijn-economisch en politiek, waarlangs het postmoderne bewustzijn zich kon ontwikkelen. Deze analyse is zeer herkenbaar voor Marxisten, met een geactualiseerde benadering van klasse, controle, vervreemding. Nochtans wordt hier te weinig aandacht besteed aan “moderne” en “postmoderne” vormen van verzet tegen het gemundialiseerde kapitalisme, zodat de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen (waaraan Apostel wel belang hechtte) te weinig aandacht krijgen.

Als een soort synthese die geen synthese is, krijgen we in een Appendix een “casestudy” van het postmodernisme en de postmoderniteit, dit in actuele organisatievormen en -theorieën, met visies op macht, controle, informatie,

representatie. Na de filosofische en historische analyses van Apostel en Walry doet deze Appendix enigszins simplifiërend aan. Precies omwille van de simplificaties zou men kunnen suggereren dit hoofdstuk als een eerste hoofdstuk van het boek te plaatsen: de lezer herkent onmiddellijk de eigen werkelijkheid. Daarna kan Walry's hoofdstuk volgen, dat de bredere maatschappelijke context analyseert van de postmoderniteit. En tenslotte Apostel.

Voor wie bang is de draad te verliezen tussen de moderniteit en de postmoderniteit is er een heldere inleiding. Een notenapparaat en een literatuurlijst kunnen nog bijkomende ondersteuning aan de lezer geven. Tenslotte de titel: wat betekent "Hopeloos gelukkig?" Voor Jenny Walry is het de onontwarbare verstrengeling van positieve en negatieve, waardevolle en schadelijke aspecten die aan de postmoderne wereld zijn fascinatie verlenen (p. 50).

Met "Hopeloos gelukkig" refereert Leo Apostel naar Nietzsche, Deleuze, én naar zichzelf: "een dynamiek van verschillen, het toevallig met elkaar in contact komen van verschillende verschillen, zal leiden tot een zichzelfbevestigende tijdelijke en partiële identiteit die zelf een creatieve bron is van nieuwe verschillen" (p. 165).

Tragiek en geluk — tegenstrijdig en tegelijk noodzakelijk — één in hun verscheidenheid. Apostel is steeds blijven geloven in een onafhankelijke werkelijkheid, gedeeltelijk kenbaar met de hulp van rationele middelen. Apostel durfde zelfs de romantiek opnieuw opnemen, mét de middelen van de rationaliteit. Is dit de kern tot Apostel's levende kristal?

Monika Triest

Apostel Leo & Jenny Walry, met medewerking van Bart Keunen, *Hopeloos gelukkig: leven in de postmoderne tijd*, Amsterdam/Leuven: Meulenhoff/Kritak, 1997.

Mors ultima ratio

- Het "post-natale menselijke leven mag niet opzettelijk worden gedood".

Gaat u hiermee akkoord? -

In wezen is het politieke beleid en de politieke besluitvorming een antwoord op maatschappelijk geformuleerde problemen. Problemen worden in

de politieke arena gebracht. Om de dynamiek in de politieke besluitvorming waar te nemen dient gekeken te worden naar die personen, organisaties en categorieën die over de sociologische mogelijkheden beschikken om het antwoord in hun richting te oriënteren, die de informatie en de communicatiemogelijkheden, de organisatiecapaciteit en de macht bezitten om de vragen en oplossingen in hun voordeel om te buigen en te beslechten. Besluitvorming is een maatschappelijk proces waarbij de beschikking over een voldoende mate van macht een voorwaarde is om mee te kunnen spelen, vooral wanneer het om ethische discussies gaat zoals rond euthanasie (cfr. J. Griffith). Een minister blijkt die macht te bezitten.

Voor de verkiezingen van 1995 stelde de toenmalige minister van Volksgezondheid Jacques Santkin (PS) voor om over de partijgrenzen heen werk te maken van een wetsvoorstel over euthanasie. De hoge Raad voor Medische en Bio-ethiek die begin 1995 werd samengesteld zou moeten instaan voor een uitgesproken tekst die als basis zou dienen voor de wettelijke regeling van deze gevoelige ethische kwestie. Vragen als: hoeveel van het menselijke lichaam moet dood zijn voor men een mens dood kan noemen, zouden worden beantwoord. Enkele maanden later kwam Jo Cuyvers, Agalev-senator en lid van de vereniging "Recht op waardig sterven", met een wetsvoorstel op de proppen. De minister wist te vertellen dat hij de discussie hieromtrent zeker wou voortzetten, maar wel dacht hij "dat op dit moment de tijd nog niet rijp is(was) voor een maatschappelijk debat... om te voorkomen dat hierover een polemiek ontstaat" en daarmee was de kous af. Enkele maanden later kon men in alle Vlaamse kranten lezen dat minister Marcel Colla, opvolger van Santkin, z'n eigen moeder "had helpen sterven" (cfr. Favvts).

Media

Een probleem groeit uit de toetsing van een feitelijke situatie of een verandering aan bepaalde waarden of normen; toetsing die een groot of niet (meer) aanvaardbaar verschil te zien geeft. Een aantal individuele problemen worden maatschappelijk zichtbaar en worden sociale problemen. Deze problematische situatie wordt getoetst aan waarden, waardenschalen, normen en normenstelsels. Deze toetsing is in deze fase al duidelijk meer collectief. Op deze stap volgt de collectieve probleemformulering. Er wordt niet alleen waargenomen: er wordt ook geëvalueerd en

eventueel problematisch bevonden. Men ontdekt dat men met zijn probleem niet alleen staat en dat er in de buitenwereld enige aandacht voor gevonden kan worden. Ten aanzien van de collectiviteit van de hele gemeenschap en dus van de politiek die de maatschappij in haar geheel moet sturen, moet de vraag om oplossingen worden geformuleerd. Een actiegroep, een perscampagne, een onderhoud met de verantwoordelijke politieke actoren, een betoging stellen de vraag over een probleemoplossend of probleemmilderend beleid. De vraag wordt dikwijls via de media naar de politieke overheid gericht om het probleem (ietwat) te verhelpen.

Yves Desmet (hoofdredacteur van *De Morgen*): "Stel je voor dat de kinderen op de erfenis van een terminale kankerpatiënt zitten te wachten, of dat het oordeel over de kwaliteit van je leven uitgesproken moet worden door artsen die in hun ziekenhuis met een acuut beddentekort kampen". Het idee alleen al dat vandaag de dag nog steeds duizenden mensen een kille, onwaardige dood blijven sterven omdat ze in de ogen van anderen niet veel waard zijn, telt toch ook nog mee. Of niet soms? In de hoofdartikels van de andere Vlaamse kranten kon men lezen dat "ethische kwesties geen prioriteit zijn, terwijl de hervorming van de sociale zekerheid en de pensioenen op de dagagenda staan". En of de stabiliteit van onze regering belangrijker is dan vragen over leven en dood? Volgens sommige vertegenwoordigers des volks is het antwoord ja.

Politiek en publiek

Het volstaat niet een of enkele keren het probleem ten aanzien van de politiek te formuleren om het als probleem ingeschreven te krijgen op de politieke agenda. Een collectieve probleemformulering die niet voldoende volhardend is en niet maatschappelijk en/of politiek voldoende beroering vermag teweeg te brengen deemstert weg en sterft uit in de vergetelheid. Niet op de politieke agenda! Dus geen besluitvorming daarover! Enkel de sterk geformuleerde problemen kunnen blijvend gehoor verwerven. De politieke agenda kan vooral langs twee wegen worden bereikt: de moeilijke weg via het levend houden van het probleem in de publieke opinie of de comfortabele, rechtstreekse toegang tot de elite, meer bepaald de politieke besluitvormers zelf². Het is duidelijk dat de discussie over Euthanasie een grote en complexe discussie is en als de politieke zoals E. De Groot en sociale actoren zoals Favvyts willen dat de discussie op de

politieke agenda blijft staan, zullen ze de twee wegen moeten bewandelen. Een voorbeeld: hoewel er voor de verkiezingen van 1995 een belofte is gedaan aan de Vlaamse burgers dat er alleszins besprekingen zouden komen over de euthanasie-kwestie met alle politieke partijen zodat er in het regeerakkoord zeker plaats zou worden vrijgemaakt om de discussie in leven te houden, mocht men vaststellen dat de CVP en het Vlaams Blok vervolgens hun veto hebben gesteld om de besprekingen over euthanasie tijdens die onderhandelingen in de kiem te smoren. Daarbij komt nog dat in geen enkel partijprogramma over de kwestie een expliciet standpunt ingenomen werd waardoor vandaag geen kat nog rept over euthanasie. Eén ding staat vast: wanneer in enquêtes blijkt dat de meerderheid van de bevolking wel positief staat ten opzichte van een waardig levenseinde maar de CVP niet wil dat het onderwerp ter sprake komt, dan gebeurt dat niet. Wel, zo'n houding en macht is niet duldbaar in een democratie. De voorzitter van de vereniging "Recht op waardig sterven" Léon Favvyts stelt dan ook "dat we niet passief kunnen blijven toezien hoe één partij op dit vlak de hele politiek beïnvloedt". Hoe vaak hebben we dat al niet gehoord? Er is misschien één troost, met de nieuwe reflectiefunctie van de Senaat zou het volgens enkele senatoren moeilijk worden om in de volgende legislatuur de discussie nog langer uit de weg te gaan. Het wetgevend werk rond euthanasie leek in 1995 hoe dan ook wel voor de vier jaar in het slop te zitten. Het blijkt nu dat deze vrees volledig terecht was.

Conclusie

Of euthanasie nu kan worden uitgevoerd of niet is en blijft moeilijk te beantwoorden. Wie beslist tenslotte wie wanneer mag of moet sterven? Eén ding staat vast, wanneer men aan Minister Colla vraagt waarom hij z'n moeder heeft laten sterven dan antwoordt hij "omdat ik de pijn die ze leed niet meer verdragen kon". Zijn verdriet en haar pijn zijn z'n motieven. Minister Colla kon het zelf niet meer aan en daarom moest ze sterven. Dat klinkt voor wie het wil horen veel op wat in arresten van het hof van Cassatie als een hoofdmotief bij een passionele moord wordt omschreven. En de vraag of over deze kwestie een wet moet worden gestemd of slechts een deontologische regel volstaat kan erop wijzen dat we nog lang niet zijn uitgepraat. Maar terwijl professoren en verkozenen des volks in commissies³ wikken en wegen zullen priesters,

artsen en begeleiders euthanasie amateuristisch en/of ongecontroleerd ondergronds uitvoeren op hun terminale patiënten omdat zij denken dat die daad juist is wat het woord betekent: eu-thanatos, Grieks voor “de goede dood”.

Frederik Haentjens

Griffith J., A. Bood & H. Weyers, *Euthanasia and Law in the Netherlands*, Amsterdam: AUP, 1998.

Favyts (red.), *Euthanasie van taboe tot recht*, Berchem: EPO, 1997.

De Groot E., *Leven tot in de Dood. Omtrent Euthanasie*, Brussel: VUBPress, 1997.

¹ Het boek onder de redactie van Léon Favyts bevat een verzameling ervaringen en herinneringen van enkele bekende mensen uit de academische, medische en culturele wereld.

² Zie: Cobb R., J.K. & M. Ross, 1976, *Agenda Building as a Comparative Political Process*, *American Political Science Review*, 1, 126-138

³ Griffith is professor Sociologie aan de UvA (Ned.) en Etienne De Groot is huisarts en Volksvertegenwoordiger. Beiden leverden een objectief en waarde vrij werk af dat hier wordt besproken. Het boek van L. Favyts daarentegen is subjectief en de co-auteurs nemen in tegenstelling tot Griffith en De Groot een duidelijke positie in. Het boek van Favyts is dan ook niet zozeer een wetenschappelijk werk maar des te meer interessant omdat het begrip euthanasie hiermee een menselijk gelaat krijgt waarachter de pijn, aftakeling en hulpeloosheid schuilgaat.

Zwaar bevochten windmolens

“Het tijdperk van de machine” is een verzameling essays over de “industrialcultuur in België en Nederland” die allemaal de bedoeling hebben een of ander aspect te bespreken van het onderwerp opdat begrepen zou worden dat het industrieel erfgoed te belangrijk is om af te doen als curiosium. De redacteurs (Erik Nijhof en Peter Scholliers) noemen het boek “politiek in de brede zin van het woord” omdat het pleit voor een intensivering van de wetenschappelijke studie van het industrieel erfgoed (en wellicht van de subsidiëring daarvoor) en voor een breed debat over het behoud en hergebruik van de panden, sites en objecten.

Ik kan niet oordelen over de originaliteit van dit opzet en/of van de aanpak, maar een aantal invalshoeken frappeerden me als leek. Ten eerste wordt er in de verschillende stukken een vergelijking gemaakt tussen België en Nederland. En ten tweede wordt het industrieel erfgoed niet zo maar behandeld, maar vanuit het perspectief

van een “industrialcultuur”.

Holland-België

Het eerste, de vergelijking tussen België en Nederland en verder gedifferentieerd volgens de verschillende regio's binnen die landen, werkt verhelderend. Het plaatst de ontwikkelingen in een kader verklaard door en terzelfdertijd verklarend voor de verschillende/ongelijke economische ontwikkeling, industrialisatie, geografische, sociale, e.a. situaties van de onderscheiden regio's/landen. Bijzonder interessant vond ik de aspecten van de ontwikkeling van de arbeidersbeweging die aan de orde waren. De latere industrialisatie in Nederland deed de industriëlen en de overheid begrijpen (omdat er ondertussen “slechte” voorbeelden waren) dat men een aantal scherpe kantjes van het industrialisatieproces moest wegwerken of onder controle houden om de arbeidersbeweging beter, sneller en completer in het gelid te krijgen dat gedictieerd werd door het euforisch vooruitgangdenken. Het gaat dan om zaken met mogelijk nefaste gevolgen, als grootschaligheid, extreme proletarisatie en verstedelijking.

Het tweede aspect dat ik vanuit mijn lekenstatus verrassend vond is de uitwerking van het begrip “industrialcultuur”. Het gaat niet louter om industrialisatie en de gevolgen, maar volgens de definitie op p. 18, om: “Het geheel van uitingen van materiële en immateriële aard die kunnen worden opgevat als een reflectie van de maatschappelijke actoren op de industrialisatie.”

Uiting van reflectie

Dit veronderstelt meteen een bijzonder actieve opvatting van de geschiedenis als iets dat niet alleen ondergaan wordt, maar door de actoren gemaakt wordt in re-, pro-, en interactie. Uiteindelijk werkt deze geschiedenisopvatting ook door op het terrein van de industriële archeologie zelf, het beleid en onderzoek terzake en de houding die men aanneemt of denkt te moeten aannemen tegenover dat erfgoed. Het ontstaan en de ontwikkeling van het “veld” is namelijk ook een “uiting die kan opgevat worden als een reflectie” op het proces (alleen is de vraag of het nu een proces is van pan-, of van postindustrialisatie?).

Er wordt daarom ook een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de houding tegenover de industrialisatie, de ideologische onderbouwing en de politieke justificatie ervan door de “maat-

schappelijke actoren" die toen leefden enerzijds, en de houding, mening, etc. van ons anderzijds. Het is niet alleen interessant om te zien hoe euforisch men vroeger kon doen over de zegeningen van de industrialisatie, maar ook hoe en waarom die houding groeide, maar sindsdien ook weer is veranderd (of dan toch niet helemaal veranderd?) en hoe samenhangend die evolutie is.

Ik heb proberen duidelijk te maken wat mij frappeerde en in welke mate en door welke inzichten en uiteenzettingen ik mij enigzins intellectueel uitgedaagd voelde bij het lezen van het boek. Eerlijkshalve heb ik mijn lekenstatus terzake vermeld, maar ik zou ook moeten vermelden dat ik die status wens te behouden wegens te veel andere bezigheden. Want de lezer mag zich niet laten misleiden. Ondertussen krijgt hij/zij immers veel feitenmateriaal aangereikt, worden de effectieve evoluties in verschillende aspecten geschetst en krijgt men een effectief zicht op de huidige stand van zaken op het vlak van het beleid, het wetenschappelijk onderzoek en de publieke mening (toen en nu) over het industrialisatieproces en het beheer van de "restanten" daarvan. Zelfs in die mate dat ik vanuit mijn "meta-ingesteldheid— het een enkele keer op de heupen heb gekregen.

De Schepper en Adriaan Linters schetsen in het artikel "Overheid, privé-initiatief en het industrieel erfgoed in Vlaanderen", in grote lijnen de evolutie van het (positief) bewustzijn tegenover monumenten e.d.. Men heeft het dan (o.a.) over de schok die de vernielingen tijdens de Franse Revolutie hebben veroorzaakt en het besef dat daaruit groeide dat monumenten bakens en referentie-punten zijn in de tijd en ruimte en daarom enigzins bewaard moeten worden. Vervolgens zou het trauma van de Eerste Wereldoorlog dat bewustzijn omvattender hebben gemaakt waardoor ook "banale" huizen en niet-religieuze bouwsels belangrijk werden geacht. De windmolens werden vanaf 1939 wettelijk beschermd; de stap naar aandacht voor industriële gebouwen is dan maar klein meer. Interessant, maar ik mis toch een verwijzing naar een eventueel secularisatieproces of (omgekeerd) naar een mogelijke "vergoddelijking" van de industrie of van de economie; of gaat het louter om een "neutrale" esthetisering van de industrie/economie?

"Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland" is de moeite waard, zeker voor een geïnteresseerde lezer. Liefhebbers van Open-Monumentendagen zouden het toch eens

moeten doornemen, Gordelaars ook. Maar ik neem aan dat het boek in de eerste plaats bedoeld is voor beleidvoerders wier bevoegdheid zich uitstrekt over de landschaps- en monumentenzorg en/of het wetenschappelijk onderzoek en voor die delen van de publieke opinie waarvan die beleidsvoerders het moeten hebben.

Jaak Perquy

Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland. Erik Nijhof en Peter Scholliers (red.), Brussel: VUBpress, 1996.

De dochters van Marianne

Het moet ongeveer 1978 geweest zijn toen ik, op uitnodiging van de officiële Vrouwenorganisatie van de USSR, met een vrouwendelegatie van België naar de Sovjet-Unie trok. Eén van de leden van die delegatie was Lisette Delepierre, afgevaardigde voor de Vlaamse socialistische vrouwenbeweging. Tijdens die reis heb ik Lisette, en met haar het SVV, leren waarderen. Denise De Weerd, ook al bekend van haar geschiedenissen van de Belgische arbeiders- en socialistische beweging, was de aangewezen historica om Dochters van Marianne te schrijven, 75 jaar socialistische vrouwenbeweging. In 1980 publiceerde Denise hét boek over de Belgische vrouwenbeweging van 1830 tot 1960 En de Vrouwen?: vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België (Masereelfonds): mijn tweede stap in de waardering van de socialistische vrouwenbeweging in België die door velen als conservatief en verouderd werd afgedaan. Misschien, zegt Denise De Weerd in "Marianne", kan men de strategie van het SVV wel gematigd noemen, maar haar inhoud was steeds duidelijk feministisch. Ze onderzoekt hoe precies deze vrouwen verandering nastreefden voor zichzelf en daarvoor een gigantische strijd moesten leveren: ze eisten immers een plaats op in het openbaar leven en op de politieke agenda. In dit verhaal wil de auteur de evolutie schetsen van de vrouw in het twintigste eeuwse België: in deze opzet is ze inderdaad schitterend geslaagd.

Met monnikengeduld en talloze primaire bronnen toont De Weerd aan tegen welke weerstand en vijandschap feministen (ook al noemden ze zich geen feministen) moesten opboksen. Weerstand die alle vrouwen maar al te goed kennen, maar dubbel geldt voor diegenen die tegelijk een socialistische en een feministische

samenleving nastreven. En daarbij gaat het om veel meer dan het stemrecht, hoewel dit een centraal thema was in de eerste helft van onze eeuw. Citaten van grote socialistische leiders, zowel uit de vakbond als uit de partij, ten aanzien van deze vrouwen zullen de lezer(s) treurig of woedend maken. Gelijkheid en democratie golden eenvoudigweg niet voor vrouwen, ook niet als ze zich in de eerste plaats opstelden als moeders bezorgd voor bescherming en welzijn van hun kinderen. Binnen de Belgische Werklieden Partij waren zij “rode wijven”. Ze werden hoogstens getolereerd in de nevenorganisaties van de partij en de vakbond, zoals de mutualiteiten en de coöperatieven. Daar mocht de baarmoeder haar rechten opeisen voor gezonde kinderen, want een gezond en talrijk nageslacht was in het belang van het socialistische ideaal. Het is dankzij de Socialistische Vooruitziende Vrouwen dat de eerste voorzieningen binnen de sociale zekerheid werden geformaliseerd. Hoewel de socialistische vakbond en partij in theorie de gelijkheid van vrouw en man verkondigden, waren het de vrouwen zelf die hun recht op arbeid, op gezondheid, contraceptie, abortus, opleiding en vrede moesten bevechten, en doorheen dit alles hun stemrecht. Het is interessant na te gaan hoe een halve eeuw lang dit stemrecht een strijdpunt was en hoe de vrouwen hun strategieën telkens moesten aanpassen. Wanneer men verneemt wat deze vrouwen deden tijdens de twee grote oorlogen, kan men alleen maar het grootste respect hebben. Na de Tweede Wereldoorlog komen de wonderjaren van opbouw en opbloei, maar alles in het kader van het gezinsgeluk,

waarbij vrouwen moesten optomen tegen de politieke druk van “moeder aan de haard”, en, binnen hun eigen vakbond, tegen ongelijk loon voor gelijk werk, en tegen deeltijdarbeid voor vrouwen.

Hoewel talloze vrouwen in dit boek een standbeeld verdienen, rijst één vrouw ver boven alles uit: Isabelle Blume. Het is hallucinant te vernemen dat zij, wegens communistische sympathieën, formeel uit de socialistische partij uitgesloten werd in 1951 (p. 186). Op 72-jarige leeftijd werd ze lid van de communistische partij; ze overleed in 1975 (pp. 186-188). Het eerste deel van het boek is van Denise De Weerdts zelf, de andere bijdragen zijn van Luc Peiren, Nele Bracke, Stiene Vanrie, Caroline Hoedemaekers, Karen Celis en Luc Lievijs; Hetty Geldolf schreef een nawoord. Er volgen nog een notenapparaat en een bibliografie. Hier en daar zijn in het boek ook foto's opgenomen ter illustratie.

De aanpak van De Weerdts in het eerste deel is interessant en prettig: ze vermengt historische informatie met biografieën, interviews met oudere SVV-ers én herinneringen uit haar eigen leven. Dit boek zou verplichte lectuur op onze scholen moeten zijn. Misschien is dat het grootste compliment.

Monika Triest

Denise De Weerdts (red.), De dochters van Marianne: 75 jaar SVV (Socialistische Vooruitziende Vrouwen), Gent/Antwerpen: Amsab/Hadewijch, 1997.